

İDEOLOJİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Doç Dr. Doğu ERGİL

KAVRAM OLARAK İDEOLOJİ

Bu başlık altında iki tanım ileri sürülebilir. Biri geniş kapsamlı, diğeri dar kapsamlıdır. Geniş kapsamlı tanıma göre, ideoloji, insan ve toplumun (ya da toplumsal bir alt-birimin) geliştirdiği, insan, toplum ve evrene ilişkin kapsamlı bilişsel (cognitive) ve ahlaksal inanç sistemlerinin bir biçimidir.¹

Dar kapsamlı tanıma göre ise, İdeoloji, belirli bir biçimde düşünmeyi ve davranmayı haklı çıkarmak ya da düşünce ve davranışları belirli bir biçimde etkilemek işlevini taşıyan inanç, tutum ve düşünceler demetidir.

Sosyoloji (toplumbilim) gibi, ideoloji sözcüğünün vatanı da Fransa'dır. Doğum tarihi 19. yüzyılın başlarıdır. Büyük dönüşümlere (transformations), yapısal değişmelere sahne olan 19. yüzyıl, evrimi boyunca, ideoloji kavramının içeriğinde de değişiklikler meydana getirmiştir.²

Bugün varılan tanımıyla, "bir grup ya da kümeye has, birbirleriyle sıkıca ilişkili inançlardan, düşüncelerden ve tutumlardan oluşan" ideoloji, küçük bir grubun üyeleri tarafından paylaşılacağı gibi, büyük kitlelerce de benimsenebilir. Hatta, Plamenatz'ın dediği gibi, bütün bir ulus ya da uluslar topluluğunca paylaşılabilir.³ Bir ideoloji, tarihin herhangi bir döneminde insanların çoğunluğunca benimsenebilir, ama başka dönemlerinde benimsenmeyebilir. Ya da büzülür, biçim değiştirerek, dünyanın bir köşesindeki küçük, belki ayrılıkçı bir tarıkata has bir inanç sistemi olarak kalabilir. Başka deyişle, ideolojilerin kapsayıcılığı ve etkenliği zamana ve koşullara göre değişebilir. Genellikle, ideolojilerin en kapsayıcı olanlarına "dünya görüşü" (Almanca weltansch-

¹ Edward Shils, "Ideology", *International Encyclopedia of the Social Sciences*. Cilt 7. New York: Macmillan & The Free Press, 1968. s. 67-68.

² George Lichtheim, *The Concept of Ideology and Other Essays*. New York: Vintage Books, 1967. s. 4-9.

³ John Plamenatz, *Ideology*, Londra: Pall Mall Press, 1970. s. 15.

haaung) denir. Mannheim'ın deyişiyle, dünya görüşü bir "tümel" (total) ideolojidir.⁴

Tümel ideoloji, dünyayı oluşturan nesnelere, kişileri, olayları ve eylemleri ve bunlar arasındaki ilişkileri açıklamaya çalışır. Bir ideoloji, yine Mannheim'ın deyişiyle, "özel" (particular) olabilir. Gerçeğin (ya da gerçekliğin) bir bölümüne ilişkin düşünceler, inançları ve tutumları içerebilir.⁵

Aslında, bütün ideolojiler yaşanan gerçeği, yaşayan(lar)ın algıladığı biçimde yansıtırlar. Bu da, gerçeğin kısmî, öznel (subjective), özsel (particular) ve yanlı bir yorumla sunulmasını içerir. Başka bir deyişle, ideoloji, toplumsal koşullar, toplumsal varoluş biçimi (bireyin ve üyesi olduğu kümenin toplumun neresinde durduğu ve o kümenin yaşam koşulları tarafından belirlenir. Bilinç, genel olarak, toplumsal varoluş tarafından belirlendiğine göre, ideoloji de toplumsal varoluştan kaynaklanan bilincin bir parçasıdır.

Yukarıdaki açıklamanın ışığında değerlendirildiğinde, tümel ideolojiler bile özeldirler. Çünkü, belirli insanların ya da belirli bir kümenin, belirli bir zaman diliminde yaşadıkları koşullara, ve bu koşulları nasıl yaşadıklarına ilişkin düşünce ve inançlarını yansıtırlar. Bu düşünce ve inançlar çerçevesinden dünyaya bakış biçimleridir; dünyanın (dünyalarının) onlara görünüş biçimidir yalnızca onlara hastır— Belirli bir dönemde onların tüm düşüncelerini, inançlarını, tutumlarını etkilese de, yani tümel bir ideoloji karakterini kazansada, benzer ideolojilerden sadece biridir. Başka grupların, katmanların, toplumların farklı koşullardan kaynaklanan (özel) ideolojileriyle birlikte yaşar.

Bu aşamada, ideolojilerin bir düşünce, inanç demeti/sistemi olmakla birlikte, tüm düşüncelerin ve inançların niçin ideolojik olmadığı sorusunu yanıtlamak gerekir: Bazı düşünce ve inançlar bilimsel olabilir. Yani, "doğruluk" ölçütüne uyarlar. Belli bir tarihsel dönemde benimsenen (ama bütün dönemler için geçerli olmasına özen gösterilen) nesnel, tutarlı ve kesin ölçütlere (kistaslara) uygundur. Bunlar, bir sınıf ya da kümenin gereksinmelerini karşılamak için doğmuş şeylerdir. Düşünce ve inançları ideolojik yapan, onların doğruluk ilkesine aldirmeden, sınıfı/kümeyi bir arada tutmaya yönelik olmaları, üyelerinin eylem ve tutumlarını haklı göstererek onların çıkarlarını korumaya ya da arttırmaya yaramalarıdır. Özetle, düşünce ve inançların ideolojik olması, onların sadece sahte ya da kanıtlanamaz "doğrular"

⁴ Karl Mannheim, *Ideology and Utopia*. New York: Harcourt, Brace, a Harvest Book, 1936 (1. bası), 57, 59.

⁵ Karl Mannheim, *ibid.*, s. 55-69.

olmalarından değil, bir sınıfın/kümenin çıkarlarına hizmet etmelerindedir.

İdeolojik düşünce ve inançların bir kuram (teori) sistemliliği göstermesi önemli değildir. Kuram geliştirme olgunluğuna varmamış cahil kümeler bile ideolojilere sahip olabilirler.⁶

Karakteri gereği, özsel çıkarları savunduğu, gerçeğin tümünü yansıtmadığı için ideoloji “doğru”dan bir sapmadır. Özsel çıkarları ve gereksinimleri maskeleyerek, onları evrensel gerçekler olarak sunduğu için de aldatıcıdır. Gerçekten de, konuya bilişsel doğruluk açısından bakıldığında, hiçbir ideoloji bilimsel yöntemler çerçevesinde doğrunun disiplinli bir arayıcısı olmamıştır. Bunu bir gaye ya da görev olarak görmemiştir bile. İdeolojik kurgunun duygusal ve bütüncü (totalistic) geleneği, bilimsel “kılı kırk yaran” deneysellikten ve kanıtlamaya dayanan yöntem disiplininden bağımsızdır. İdeoloji ile bilim arasındaki çatışmanın temelinde, ideolojilerin deneye, soruşturmaya ve değiştirilmeye (yeni koşullar karşısında değişseler bile) kapalı oluşları ve dogmatik katılıklarının bilimsel doğrulara varılmasını önlemesi yatmaktadır.

Görüşler, akideler (itikatlar), düşünce akımları ve siyasal-toplumsal programlar, ideolojiden ayrı düşünülmesi gereken diğer kapsamlı düşünce ve inanç sistemleridir. Bu sistemleri birbirinden ayıran özellikleri incelemiş olan Edward Shils'in sunduğu ipuçlarıyla şöyle sıralayabiliriz.⁷

- 1) Formülleştirmelerinde açık ve seçik olma düzeyi;
- 2) Belirli ahlaksal ve bilişsel inançlar çevresinde sistemli bir bütünleşmeyi amaç edinmiş olma ya da olmama;
- 3) geçmiş ve çağdaş düşünsel, ahlaksal ya da ideolojik modellere yakınlık derecesi;
- 4) davranışın sergilenmesinde emredicilik ya da kesinlik derecesi;
- 5) duygusal yoğunluk ve etkililiğin derecesi;
- 6) ilanın ya da söylemin (ifadenin) otoriterlik düzeyi;
- 7) önerilen inanç sistemini ve onun içerdiği toplum ya da örgütlenme modelini gerçekleştirmeyi amaçlayan örgütsel birim ile ilişki düzeyi.

⁶ John Plamenatz, *op. cit.*, s. 31.

⁷ Edward Shils, *op. cit.*, s. 66.

İdeolojik formülleştirmeler pek çok öğeden oluşmalarına karşın, oldukça basit ve yalındırlar. Taşıdıkları iletiler (mesajlar) ideolojiyi benimseyenler için otoriter ve emredicidir. Diğer inanç modelleri ile karşılaştırıldığında, ideolojiler bir ya da birkaç önde-gelen değer çerçevesinde oldukça sistematik olarak örülmüş önermeler bütününden oluşurlar. Bu merkezi değerler kurtuluş, eşitlik, adalet, birlik ve sosyal (ırksal) saflık olabilir.

Her ideoloji, kendisinin diğer ideolojilerden, akidelerden, akımlardan ve görüşlerden ayrı ve bağımsız olduğunu abartarak vurgular.

İdeolojiler, kendi inanç sistemlerini zorlayan yeniliklere karşı oldukça dirençlidirler. Meydana gelen değişikliklerin varlığını ya da önemini yoksamaya çalışırlar.

İdeolojilerin benimsenmesi ve dile getirilmesi yoğun duygusallıkla yüklüdür. Benimseyenlerden tam bir bağlılık ve davranışlarının ideolojinin içerdiği düşünce, inanç ve tutumlara uymaları beklenir. Tüm benimseyenler (**biz**), düşünce ve davranışta sarsılmaz bir birlik, bütünlük göstermelidirler. Çıkarlarını gerçekleştirmek, düşünce ve inançlarını haklı çıkarmak kadar, "**onlara**" (inanmayanlara, karşıtlara) karşı kazanmak ve egemen olmak için disiplin ve ortak davranışı sağlayabilecek bir örgütlenme biçiminin oluşması yaşamsal önemdedir. Bu, genellikle toptancı, otoriter ve tek parçalı (yekpare) bir örgütlenmedir.

Yukarıda sunulan değerlendirme ışığında baktığımızda, **ideoloji sosyolojik bir olgudur**. Fransız düşünürü Jean-William Lapierre, konuya ilişkin görüşünü şöyle dile getirir.⁸

"Bir ideoloji, yaşamak için nedenler koyar ortaya... Hayatını tehlikeye atmak için de... başkalarını ezmek ve öldürmek için de nedenler bulur. **İdeolojiler kıyıdır**, hele başka, karşı ideolojilerce tehdit edildiklerinde. İnsanlar, çıkarları için, bu çıkarlar için, bu çıkarlar fikirlerle haklı gösterildiği oranda haince dövüşürler. **İdeolojiler fetihçidir**; sefere çıkılmasını isterler, hele güç istencini dile getirdikleri toplumsal kuvvetler yeni ortaya çıkmış iseler. **Ayrımsız bütün ideolojiler kan kokar**, sadece ideolojiler uğruna canlarını tehlikeye atan veya hayatlarını yitirenlerin kanı değil, daha çok... bunların üstünlük sağladıkları yerlerdeki kurbanlarının kanıdır alabildiğine kokan. "Ben, der Pascal, yalnız, şa-

⁸ Jean-William Lapierre, "İdeoloji Nedir?", Les *İdeologies dans le monde actuel*

hitlerin kendilerini boğazlatabileceği tarihlere inanırım". Bu ölçütü ideolojilerle dinlere uyguladığımızda maalesef hiçbir fark göremeyiz. Her ideolojinin kendine has bir tarih yorumu vardır, ve bu tarihlerden herbiri, kendini boğazlatacak birçok şahit bulmuştur; bunlardan herbiri yine boğazlatacak birçok hasım da bulmuştur. Bütün ideolojiler, ayırimsız, yargılayarak ya da yargılamayarak, hasmına kıymayı hak görür. Hoşgörü, kendini tehdit altında görmeyen egemen bir ideolojinin gösterdiği lüks bir tavidir — ya da... doğmaktaki bir ideolojinin hak olarak istemidir."*

İdeolojiler, ister aşkın, ister yersel (dünyevî) olsunlar, her zaman ve biçimde otoriteye yöneliktirler. O yüzden, toplumsal yaşamdan tüümüyle çekilmeyi savunmadıkça, siyasal olmaktan kaçınamazlar. Bu amaç (çekilmek) bile, bir yönüyle, siyasal bir seçimi yansıtır.

Otorite açısından bakınca da, ideolojinin siyasallaşmaması olanaksız gibidir. Merkez kavram **otorite** olunca —buna egemen olmak da diyebiliriz— tüm maddî ve manevî alana ilişkin değerlendirmeler onun etrafında bütünleşecektir. Şu halde, toplum yaşamının hiçbir alanı kendine has (içkin) bir bağımsızlık değeri taşımaz.

İster dinsel olsun, ister laik olsun, ideoloji, **kutsal** olanla ilgilidir. Doğallıkla, bu "kutsal"ı tanımlayan, belirleyen ideolojinin kendisidir. Yansıttığı ve savunduğu varoluş biçimini-içerdiği ve haklılaştırarak yaygınlaştırmak istediği yaşam biçimini "doğru" olarak sunduğu ilkelere egemenliği altına alarak, **kutsallaştırmak** (kesin, değişmez ve doğru kılmak) ister. Kutsal ve doğru olan da, mekruh ve yanlış olan da, ideolojinin belirlediği alan içindedir : Birincisi, ideolojinin savunduğu ve benimsediği alan içinde; ikincisi onun savaştığı ve inkâr ettiği alan içinde. İlk alanda ideoloji egemenliğini, otoritesini kabul ettirmiştir. İkinci alanda başka ideolojilerle çatışmaktadır, egemenliğini kuramamıştır.

Herhangi bir ideoloji kendinden önce genel bir ahlaksal ve bilişsel (cognitive) ilkeler modeli, dizgesi olmadan varlık kazanamaz. Şu halde, **ideoloji tarihsel bir olgudur**. Yoktan var olmaz. Ya özgül bir kümenin, ya bir bütün toplumun ortak yaşamından, kültürel birikiminden çıkar, ya da başka bir kültürden (**acculturation** yoluyla) aşılır.⁹

* Fahrettin Arslan'ın çeviri dili sadeleştirilerek aktarılmıştır.

⁹ Clifford Geertz, "Ideology as a Cultural System", **Ideology and Discontent** (David Apter, ed), New York : Free Press, 1964. s. 57-64.

Tarihsel bir olgu olarak, genellikle, bir sosyal, kültürel mirastan, toplumsal bilinç ve bilinçaltından yararlanır. Kültürel tortular, yeni durumların, yeni gereksinmelerin etkisiyle yeni sentezler içinde yer alırlar. Bu sentezlerde bazen eski değerler tersyüz edilmiş olarak dışlaşır. Örneğin, Afrika'daki kurtuluşçu akımlar, Avrupalı misyonerlerin yaydığı Hıristiyanlıktan çok sayıda düşünce, inanç ve simge almışlardır. Bunları yeni bir yorumla tabi tuttuktan sonra, Afrika'nın geleneksel kültürüyle birleştirmişler, sömürgeci devletlerin yabancı ve saldırgan kültürüne karşı kalkan olarak kullanmışlardır.¹⁰

Özetle söylemek gerekirse, ideoloji, ya var olan bir görüşün, inanç sisteminin bağrından doğar ve ya da ona karşı gelişir.

İdeolojinin, içinden çıktığı kültürel sistemden bazı öğeler seçip, onları vurgulaması (yoğunlaştırması, bazen yeni bir içerikle), merkezi duruma getirmesi olağandır. Çünkü, yerleşik sistemde "kutsal" olanın niteliğine ilişkin öneriler ve onun nasıl bereketlendirileceğini gösteren yollar vardır. İdeolojilerin ana amacı da bu değil midir?

Bu değerlendirmenin ışığında bakıldığında ideolojilerin bir dizi temel nitelikleri olduğu görülür. Bunları sırasıyla inceleyelim.

İDEOLOJİNİN TEMEL NİTELİKLERİ

İdeoloji, bir kültürel olgudur. Yerleşik genel kültürel değerler, düşünceler ve simgeler arasında özgül ilişkiler kurar. Yerleşik bilişsel sistemler yerine alternatif olarak kendini öne sürer. Başka bir ussalık alanı tanımaz. **Mitoslar** gibi birçok gizli anlam saklamaz. Ne söylüyorsa odur. Kanıt gerektirmez. Kuşkuyu kabul etmez. Neyin iyi, neyin kötü; neyin doğru, neyin yanlış; neyin çirkin, neyin güzel olduğunu açık ve seçik biçimde belirtir. Belirttiği an bir değerler sıralaması, kültürel-sosyal-siyasal tercihler "merdiveni" sunar. Bunun dışına (inanlanlarca) çıkılamaz. Çıkıldığı an "onlar"dan biri olunur.

Katılma heyecanla, neredeyse içgüdüsel bir bağlılıkla olmalıdır. Bu denli güçlü bir bağlılık, harekete geçiricidir, sürükleyicidir. İdeolojiyi benimseyenler (biz) de, reddedenler de (onlar) ona kayıtsız kalmazlar. Nasıl kalsınlar? Onları ayıran ideolojidir. İdeolojileridir. İşte, bu kadar yoğun duygusallıkla yüklü üyeliktir ki, ideolojileri benimseyenleri kendi durumlarını ve içinde yaşadıkları toplumsal gerçekleri, gerçekliği sağlıklı bir irdelemeye tabi tutmalarını öner.

¹⁰ Baskın Oran, *Az gelişmiş Ülke Milliyetçiliği*. Ankara: S.B.F. Yayını, No. 396, 1977., s. 60-120.

Bu bağlamda (context), şu değerlendirme son derece ilginçtir.¹¹

“Her ideolojide hem dogmatikler vardır, hem de fanatikler. Bu da bir ideolojinin, kelimenin tam anlamıyla dinsel bir olgu olduğunu gösterir. Kelimenin kökenine inince, “dinsel” derken, insanların, kendilerince kutsal olanla ilgili aynı inançlara, aynı törenlere katılmasını sağlayarak, kendi aralarında bağlayan her şeyi kastediyoruz. Böyle olmakla birlikte, ideolojik dinler, mitolojik dinlerden ayrılırlar. Mitolojik dinler aşkınlık dinidir; kutsal söz (mitos) burada ussal sözü (logos) aşar. Burada inanç, bilginin sınırlarının ötesine geçer: kutsal olan burada kendini aklın ötesinde bir esrar gibi takdim eder. İdeolojiler **kendi içlerinde*** bir dindir. Kutsal olanı ussallaştırır, akli kutsallaştırırlar... Kant’ın deyişiyle “aklın sınırları içindeki dinlerdir”... (Ama) bunların içeriği mitolojik dinlerinkinden daha ussal değildir... Bir ulusun, bir halkın, bir kabilenin, bir ırkın, bir sınıf ya da bir partinin egemenliğini haklı çıkarıyor olsalar da, evrensel olduklarını iddia ederler ve kendilerini bütün insanlığa benimsetmeye çalışırlar... (B)üyük evrensel dinler gibi, modern büyük ideolojiler de, kendilerini herkes için, her yerde ve her zaman geçerli görürler. Bilimsel bilginin evrenselliğini gasbetmeye can atmalarının nedeni de budur işte.**

İdeoloji, psikolojik bir olgudur da. Toplumsal yaşam karmaşıktır. Pek çok birey için anlaşılması güç, hatta olanaksızdır. Kimi kümeler için şaşırtıcı değişikliklerin, gerilim yaratıcı olayların kaynağıdır; her an da tatsız gelişmelere gebe dir. Bireyler ve kümeler sözü edilen değişimleri de içeren toplumsal dinamiği, içinde yaşadıkları özgül koşullara ve toplumsal hiyerarşide durdukları yere göre algırlar. İdeolojinin dayandığı ve beslendiği duygusal temel, bireylerin ve kümelerin işte bu özgül durumlarından/konumlarından kaynaklanan inançlar, tutumlar, özelemler, gereksinmeler örüntüsüdür.

Bu duygusal bileşimin, özgül ve özsel çıkar belirtimi olarak dışlaşması yalın biçimlerde olmaz. Ne kadar sınırlı olursa olsun, özsel gereksinmeler, çıkarlar ve istekler, yüceltilir, evrenselleştirilir. Böylece çıkar tatmini arayan davranışlar meşruluk, haklılık kazanır. Haklı ve meşru bir dava için (inanana) insanın canını bile vermesi kolaydır.

¹¹ Jean-William Lapierre, *op. cit.*, s. 21-22.

* Altını ben çizdim, D.E.

** Fahrettin Arslan’ın çeviri dili sadeleştirilerek aktarılmıştır.

Görülüyor ki, ideolojiler, yansıttıklarını istemlere (taleplere) kılık değiştirirler: özgül çıkarları tüm toplumun, hatta insanlığın ortak çıkarları olarak sunarlar. Örneğin, orta-sınıf, belirli koşullar altında, yararlı gördüğü taktirde sosyalizm (ya da komünizm) adına alt-sınıfla ortak hareket ederek üst sınıfı yok etmeye yönelebilir. Aynı orta-sınıf, çıkarları elveriyorsa, faşizm adına, üst sınıfla birleşerek alt-sınıfı "disiplin" altına alarak, "depolitize" edebilir. Her iki örnekte de, orta-sınıfın, tarihsel koşullara ve yaşanan bunalıma (ve bunları nasıl yaşadığına) göre değişen bir çıkar tercihi yapmış olduğunu görmek, saptamak zor değildir.

Aynı koşulları, aynı duygu ve düşünce eğilimlerini paylaşan bağımsız bireyleri, ideoloji, arar, bulur ve **adlandırır**. Adlandırılan, kategorize edilen bireyleri, çıkarlarını korumak, ülkülerini gerçekleştirmek için birlikte hareket etmeye **çağırır**. Çeşitli psikolojik yöntemlerle adlandırdığını ve çağırıldığı birey ve kümelerin durumuna ve bakış açısına bağlı olarak, ideoloji, bazen istenen yönde, bazen istenmeyen yönde toplumsal değişikliklere yol açabilir. Bazen de, değişme olgusuna karşı istenen ve istenmeyen yönde direnç yaratabilir.¹²

SOSYAL KÜMELERİN ÇIKARLARI VE İDEOLOJİ

Her toplum, belirginleşmiş bir işbölümü çerçevesinde organik olarak bütünleşmiş çeşitli kümelerden oluşur. Bir kümenin ideolojisini oluşturan düşünce ve inançlar, o kümenin tipik (başka kümelerde olmayan) —küme-içi— ilişkilerine, ortak niteliklerine, eylemlerine değil; bunların dışındaki —küme-dışı— ilişkilerine, düşünce ve eylemlerine ilişkindir. Plamenatz, birinci kategorideki düşüncelere **birincil** (özüne dönük), ikinci kategorideki düşüncelere **ikincil** (dışa-dönük) düşünceler adını veriyor.¹³ Ona göre, ideolojik düşünce, ikinci kategorideki (ikincil) düşüncelerden oluşur. Ama, tüm ikincil düşünceler ideolojik değildir, olmayabilirler.

İncelenen toplumda kümeler katmanlı (hiyerarşik) bir ilişki içinde bulunuyorlarsa, sınıflı bir toplumla karşı karşıyayız demektir. Her toplum sınıflı olmak durumunda değildir. Sınıfsız toplumlarda da ideolojik söylemler olabilir. İdeoloji, mutlaka sınıf ideolojisi değildir. —tıpkı bilincin mutlaka sınıf üyeliğinden kaynaklanmadığı gibi.¹⁴

¹² Harry M. Johnson, "Ideology and the Social System", *International Encyclopedia of the Social Sciences*. Op. Cit., Cilt. 7., s. 77.

¹³ John Plamenatz, *op. cit.*, s. 93.

¹⁴ Robert E. Lane, *Political Thinking and Consciousness* adlı yapıtta, özellikle "Political Consciousness in Man and Society" adlı 18. bölüm. Chicago: Markham, 1969., s. 341 ff. ve Şerif Mardin, *İdeoloji*, Ankara: Turhan Kitabevi, 1982 (2. Baskı), s. 101-119.

Sınıfsal ilişkiler ve roller, tüm diğer toplumsal ilişkiler ve roller gibi varlıklarını sürdürecektir, onları haklı gösterecek düşüncelere ve inançlara dayanırlar. Bu ilişkiyi somutlaştırmak için tarihsel bir örnek seçelim : Efendi-köle ilişkisini ele alalım.¹⁵

Eğer Ahmet, efendi, Mehmet, köle ise; Ahmet'in Mehmet'e efendi-tavır, köleci bir toplumda yerleşik bulunan değerlere ve düşüncelere dayanır. Mehmet'in de Ahmet'e karşı kölece davranışı, aynı değer ve düşünce sisteminden kaynaklanır. Bu sistemden söz ediliyorsa, ne Ahmet tek efendidir, ne de Mehmet tek köledir. Onlar, pek çok efendi ve kölenin bulunduğu bir toplumda yaşamaktadırlar.

Kurum olarak köleliğin sürekliliği, büyük ölçüde efendiler arasındaki toplumsal ilişkiye dayanır. Kölelerinden ve kölelikten söz ederken efendiler, analarında kullandıkları dili ve paylaştıkları düşünceleri (**birincil** özelliklerini) köleleri önünde yinelemezler. Kölelik kurumunu korumaya, efendi-köle ilişkisini sürdürmeyi haklı göstermeye yönelik toplum ve dünya görüşlerini (**ikincil** düşüncelerini) dile getirirler. Bu düşünceler ideolojiktir. Köleciliği savundukları için efendiler sınıfının ideolojisidirler.

Köleliğin savunucusu, köleciliğin korunması isteği kölelerden gelse bile, köleciliğin, efendilerin ideolojisi olmak özelliği değişmez. Çünkü, bir ideoloji, bireylerin bağlı oldukları sınıf üyeliklerini, rollerini sürdürmeyi sağlıyorsa, çıkarlarına hizmet ettiği sınıfın ideolojisi olmak niteliğini kaybetmez.

Sınıf ideolojisi oldukça geniş kapsamlı bir konudur. Bir sınıf ya da sınıfın önemli bir bölümü (küme), başka bir sınıfın ya da kümenin ideolojisini benimseyebilir. Bu tür bir "aşılma" iki yolla olur : 1) toplumsal katmanlaşmanın doğal sonucu egemenlik ilişkisi yoluyla; 2) aynı toplumsal kuruluşun içinde yaşanan benzer nesnel ve tinsel (manevi) etkiler yoluyla.

Siyasal egemenliğini diğer sınıf ve kümeler üzerinde kurmuş olan sınıf, Althusser'in¹⁶ deyimiyle, **devletin ideolojik aygıtlarını** kullanarak ideolojik egemenliğini de kurar. Ancak, egemen ideoloji, ne "saf"tır, —yalnızca egemen sınıfın ideolojisini yansıtmaz— ne de egemen sınıfın doğrudan zorlaması olarak etkenlik/belirleyicilik kazanır.

Saf değildir, çünkü, aynı toplumsal kuruluşun içinde geliştikleri için, diğer sınıfların ve kümelerin ideolojilerinden birçok öge almıştır.

¹⁵ John Plamenatz, **op. cit.**, s. 93-96.

¹⁶ Louis Althusser, **Lenin and Philosophy and Other Essays** adlı yapıtta "Ideology and Ideological State Apparatuses" adlı bölüm., (s. 139 ff., 146-172). Londra : New Left Books, 1971.

Buna kültür ortaklığı denebilir. Öte yandan, diğer ideolojiler üzerinde egemenlik kurması, bir zorlama olayından çok, toplumsal kuruluşu belirleyen egemenlik ilişkisinin bir parçası olarak diğer ideolojileri belirlemesindedir. Egemen ideoloji, bir yandan tabî ve talî ideolojiler tarafından belirlenirken, diğer yandan, hem egemenlik ilişkisi, hem de ortak kültürel öğeler aracılığıyla tabî ve talî ideolojileri **üstbelirler**.

Bir sınıf ideolojisi kaynaklandığı sınıfı özgül yapısıyla yaşatan kurumların ve toplumsal ilişkilerin yok edilmesini de savunabilir. Bu ihtilâlcî bir ideolojidir. Bir sınıfın çıkarı, son çözümlemede (analizde) kendini **varolduğu biçimiyle** (bu ayrım çok önemli) ortadan kaldırmayı gerektiriyorsa, üyeleri bu tür bir ihtilâlcî ideolojiyi benimseyebilirler. Genellikle yaşanan büyük çaplı bunalım dönemlerinde yerleşik değer sistemi ve onun meşrulaştırdığı sınıfsal yapı (katmanlaşma) çözüldüğünde görülür bu olgu. Yerleşik toplumsal hiyerarşide, sınıflarının varlığının eski biçimiyle sürmemesinin, sürmesinden daha yararlı olduğuna inanıyorlarsa, bir sınıfın üyeleri, kendi sınıflarını ve dolayısıyla tüm sınıflaşma olgusunu kaldırmayı savunabilirler. Ama, adı başkaca konsa da bu, yine sınıf (ya da küme) çıkarı açısından yapılır. Sovyet ve Çin örneklerinde orta-sınıf kökenli ihtilâlcilerin, üst-sınıfı tasfiye ederek toplumu "sınıfsızlaştırma" çabalarında (başka amaçlar yanında) devletin yönetecek elit (seçkin) kadro, rakipsiz yönetici kesim olarak kalma isteğinin herhalde araçsal bir rol oynadığı düşünülmelidir.

Eğer bir kümenin çıkarlarından kasıt, o kümenin üyelerinin kendilerine has, gerçekleştirmeye çalıştıkları amaçlar ise, bu kişilerin kümesel amaçlarını bilmeleri gerekir. Sözü edilen amaçları bilmiyorlarsa, çıkarlarını da bilmiyorlar demektir.

Bir kümede yer alan pek çok kişi, pratikte gerçekten amaçlarını bilmiyor olabilirler. O zaman üyesi buldukları toplumsal küme onlar için büyük bir önem taşımayacaktır. Diyelim ki, bir kişi evkadınıdır. Fakat, amaçlarından hangilerinin diğer evkadınları tarafından paylaşıldığını bilmez. Belki bu amaçların ne olduğunu bilir de, onların gerçekleşmesini sağlayacak koşulların ne olacağını bilmez. İşte, ideoloji bu kopukluğu giderir.

İdeolojik inançlar ve tutumlar, küme üyeleri arasında yalnızca toplumsal ilişkileri sürdürmekle kalmaz, küme çıkarlarını da gerçekleştirmeyi amaçlar. Bu işlevini, inananları, ortak çıkarları ve bunların nasıl gerçekleştirilebileceği konusunda aydınlatarak yerine getirir.

Ne ki, bireylerin ideolojik inançları ve tutumları, onların kümesel çıkarlarıyla her zaman uyumlu olmayabilir. Eşdeyişle, ideolojik

inançlar, tutumlar, her zaman kümenin çıkarlarınınca belirlenmez. Bunun üç nedeni olabilir :

1) Kümenin oluşumunu hazırlayan ve sürdüren (üyelerarası) toplumsal ilişkiler her zaman uyumlu olmayabilir.

2) Küme üyelerince benimsenen ideolojik inançlar ve düşünceler arasında uyumsuzluklar olabilir.

3) İlişkideki (kümedeki) bireylerin çıkarları her zaman uyumlu olmayabilir. Uyumsuz ya da çelişkili ilişkiler ve/ya da inançlar ve düşünceler, ortak çıkarların gerçekleşmesini önleyebilirler.

Ancak, şu açıktır ki, tutumlar, inançlar ve çıkarlar birbirlerini sürekli olarak etkilerler. Aralarında kesin bir belirleyicilik ilişkisi yoksa da, bir kümenin üyelerince paylaşılan inanç ve tutumlar o kümenin çıkarlarını **yansıtırlar**.

Bu açıklamanın ışığında bakıldığında, toplumda iki çeşit küme* görülebilir :

1) Ortak çıkarları ve inançları olduğunu bilmeyen, ya da onları maddi planda (pratikte) gerçekleştirmek için birlikte hareket etmeyen **edilgin** (pasif) küme.

2) İdeolojinin yardımıyla ortak çıkarlarının ve özelliklerinin bilincine varan, onları (dışa karşı) belirtebilen, ve en önemlisi tarih üzerinde dönüştürücü bir araç olarak kullanabilecek örgütsel gücü yaratabilen **etkin** (aktif) küme.

Birinci küme, tabî ve talî ideolojilerin taşıyıcısı, dolayısıyla egemen ideolojinin egemenlik alanı olacaktır. İkinci küme, ideolojisini bir egemenlik aracı olarak kullanabileceği gibi, iktidar (egemenlik) mücadelesinde ondan etken bir silah olarak yararlanacaktır.

İdeolojinin genel bir tanımlamasını sunduktan niteliklerini ve toplumsal işlevlerini belirttikten sonra, bu aşamada, onun kaynaklarına ilişkin bilgi vermeye çalışalım.

* Toplumsal kümeyi ,onu başka kümelerden ayıran özgül çıkarlar, inançlar, amaçlar, tutumlar, hak ve görevlere uygun yapısal roller üstlenen, birbirleriyle ilişkili bireylerden oluşan bir topluluk olarak tanımlıyoruz.

adh, 1971 yılında Nice'de (Nis) Çağdaş Uygarlık Üzerine Araştırmalar Merkezi'nce yayınlanan ve derleyicisi belirtilmeden Fahrettin Arslan tarafından çevirilerek, **İlimler ve İdeolojiler** adı altında **Umran** yayınlardan (Ankara) çıkan kitapta yer alan makalelerin ilki. Sayfa, 20-21.

1969., s. 341 ff. ve Şerif Mardin, **İdeoloji**, Ankara: Turhan Kitabevi, 1982 (2. Baskı), s. 101-119.

İDEOLOJİNİN KAYNAKLARI

İdeolojilerin doğuşunu hazırlayan çeşitli etmenler (faktörler) vardır. Bunların başlıcaları şöyle sıralanabilir :

- 1) Toplumsal ve ekonomik doyumsuzluk (tatminsizlik) ve bunlardan doğan olumsuz duygular.
- 2) Toplumsal katmanlaşmadan kaynaklanan sınırlı ve yanlı görüş ve değerlendirmeler.
- 3) a. Yerleşik ve b. umulan (beklenen) çıkarlar.
- 4) Toplumsal değişme karşısında duyulan tedirginlik ve yitiklik duygusu.
- 5) Geleneksel kümelerin varlıklarına bağlı ya da onlardan bağımsız olarak süregelen eski gelenekler, çağdışı inanç ve düşünce kalıpları.

Sözü edilen kaynakları tek tek inceleyelim :

1) Toplumsal ve ekonomik doyumsuzluk, bireysel boyutta dışa vurulabileceği gibi kümesel boyutta da dile getirilen (bunlar birbirinden farklıdır) doyumsuzluğun çapı toplumsal huzuru ve istikrarı (dinginliği) yakından ilgilendirir. Toplumun yerleşik değerlerinin ve onların haklılaştırdığı kurumsal yapının, kendi çıkarlarını doyurmada işlevsel olmadığını anlayan birey ve kümelerin, varolan değer sistemine tepki duymaları doğaldır.

O değer sistemi ki, huzursuz/doyumsuz birey ve kümelere statü-rollerini dağıtmakta ve bu rollerin ne ölçüde itibar, maddi yarar, fırsat, olanak ve güç (nüfuz) sağlayacağını belirlemektedir. Doğaldır ki, derin bir huzursuzluk/doyumsuzluk, statü-rollerinin benimsenmesini etkileyecek, onları ayakta tutan toplumsal sistemi (değerleri ve kurumları) sarsacaktır. Beliren istikrarsızlık ortamından doğan tepki, hoşnutsuzluk kaynağı olan yerleşik kurumsal yapının yerine yenisinin —doyum sağlayacak olanın— konmasını isteyecektir.

Varsayalım ki, toplumsal yapının her alanı oldukça dingin biçimde kurumsallaşmış ve işliyor olsun. Bu durumda, büyük olasılıkla hoşnutsuzlukların çapı, sistemi sarsacak büyüklüğe varmaz. Ancak, istikrarsızlık sisteme dışardan (sistemin dış çevresinden) gelebilir/girebilir. Sözü edilen istikrarsızlık olgusunun iki yaygın kaynağı olabilir : kültürel nüfuz ve teknoloji değişmesi.

Bir toplumsal sistemin birbirleriyle eklemelenmiş (articulated) dört kurumsal alanı (alt-sistemi) olduğu belirtilmişti : ekonomik, sosyal,

siyasal ve kültürel. Bunların işlevsel gelişme ya da kurumsallaşma düzeyleri **görelî** (izafi) bir dengelilik içinde olmalıdır ki, sistem istikrarlı bir biçimde çalışabilsin. Eşdeyişle, kendisinden beklenen işlevleri yeterince görebilsin. Toplumsal sistem bu dengeyi kendi içinde kurmuş olabilir. Ancak, sistemin içinden (kendi çalışmasından) kaynaklanmayan ani bir kültürel etki ve/ya da büyük çaplı (yine dışardan gelen) teknolojik değişme, alt-sistemler arasında dengesizliklere yol açabilir. Toplumsal sistemde istikrarsızlık başgösterir. Bunun sonucunda **anomi** (kuralsızlık) ve yaygın bir hoşnutsuzluk doğabilir. Statü-rollerini, kümesel/toplumsal önemlerini, işlevlerini yitiren bireyler ve kesitler (meslek kümeleri) geniş çaplı protesto eylemlerine girişebilirler. Her köklü değişiklikte olduğu gibi, maddî çıkarlarında önemli bir değişme olmasa da, alışageldikleri başvuru (referans) çerçevesini, adetlerini, gelenek ve göreneklerini yansıtan değer sistemi değiştiği için insanlar tedirgin ve güvensiz olabilirler. Bu olumsuz duygularını, içinde buldukları duruma/koşullara uygun olarak, kendilerine has biçimde, özel ve yanı, biçimde dile getirirler.

Bu olguya Türk toplumundan bir örnek vermek gerekirse, içinde yetiştikleri ve değerlerini özümledikleri toplum ile, sonradan göçüp çalışmak zorunda kaldıkları yabancı toplumların kültürel ve ekonomik yapı farklılıklarını en dramatik biçimde —bir şok türünde— yaşayan geniş bir nüfus kesiminden söz edebiliriz. Batı Avrupa'ya göçetmek zorunda kalan milyonlarca yurttaşımızın geleneksel kır ve küçük kent ortamından, ileri sanayi toplumu aşamasına geçiş süreci, hem kendileri, hem de göçtükleri toplumlar için büyük çaplı huzursuzluk ve uyumsuzluk kaynağı olmuştur, olmaktadır.

Sözü edilen huzursuzluğun ve uyumsuzluğun önemli bir sonucu da, her iki tarafın ideolojik söylemlerinde kendi durumlarını kendi açılarından değerlendiren öğelerin ağırlık kazanmasıdır. Batı kesiminde, yabancı düşmanlığı, hatta ırkçı eğilimler artan oranda dikkat çekmektedir. Buna karşılık, Avrupa'da yaşayan ve çalışan yurttaşlarımızın ideolojik söylemlerinde artan oranda dinsel öğelerin ağırlık kazandığı görülmektedir.

İşçilerimiz, değerlerini, davranış biçimlerini benimsemekte zorluk çektikleri, eşit ve sağlıklı bir parçası olmadıkları, onları dışlayan Batı'nın toplumsal sistemlerine tepki göstermektedirler. Bunu yaparken de, uyamadıkları ve itildikleri bir sosyo-kültürel ortamda farklılıklarını en iyi vurgulayacak tepki biçimini yeğlemektedirler. Bu tepki, yalnızca onların farklılıklarını dışa karşı belirtmekle kalmıyor, aralarında birlik ve benzerliği (ortak kimliği) sergileyecek özgül kültürel öğeleri

de öne sürüyor. Yaşadıkları toplumun değer, kurum ve geleneklerinden kendilerini en belirgin biçimde ayıracak, özgül kimliklerini kanıtlayacak özellik onların dinidir, İslam'dır. "Niçin din de ulusal özellikler vurgulanmıyor" sorusu kanımca burada yerindedir.

Bu sorunun birden fazla yanıtı olmalı. Ama ilk akla gelenler şunlar :

1) Ulusal devletin dışında, farklı bir siyasal erkin egemenliğinde ulusal kimliklerin pekişmesini, korunmasını ve sürdürülmesini sağlayacak ulusal siyasal ve kültürel kurumların destekleyici ve koruyucu etkisinden yoksun olmak. Ayrıca, ortama uymanın yaşamı kolaylaştıran etkisi ve gayriresmi özendiriciliği.

2) Türkiye'nin çeşitli toplumsal tabaklarından, eğitim düzeylerinden ve coğrafi yörelerinden gelen bireylerin ortak ulusal özellikler konusunda oydaşmalarındaki zorluk. Bu zorluğu derinleştiren bir neden de Avrupa'daki Türklerin farklı siyasal görüşlere sahip olmaları ve ulusal dayanışmalarını güçlü temellere oturtmamaları.

3) Dinin, kural ve gelenekleri değişmeden ya da çok az değişerek, yüzyıllarca aynı kalıplarla aktararak gelmesinden ötürü, üzerinde en kolay anlaşılabilir ve tartışmadan birleşilen bir kültürel zemin olması. Şu da unutulmamalı ki, çoğu kırsal kesimden ve küçük kent ortamından gelen yurttaşlarımızın günlük yaşamında ve toplumsallaşma süreçlerinde, din, çok önemli bir sosyo-kültürel ağırlık taşımıştır.

Avrupa'da yaşadıkları statü güvensizliği ve sosyo-kültürel tecrit olguları karşısında (eskisinden) daha çok dine sarılmakta, onu toplum yaşamında sağlayamadıkları kurtuluşun ya da iyileşmenin manevî (tinsel) alandaki umudu/yedeği olarak görmekte-dirler. Öyle anlaşılıyor ki, din simgesi ya da kurumu, başka biçimde birleşemeyen Türkleri, ortak tinsel nitelikleriyle, kimlikleriyle birleşmelerini gerçekleştirmiştir. Böylece din, hem Türklerden oluşan kümeyi (bizi) içinde yaşadıkları yabancı toplumdan (onlardan) ayıran bir kültürel öge, hem de onları ortak çıkarlarını savunmaya yöneltecek bir ideolojik araç olarak önem kazanmıştır.

Aynı başlık (doyumsuzluk) altında incelenebilecek toplumsal hoşnutsuzluğun kaynaklarından biri de, yasalarla, yerleşik değerlerin, inançların ve çıkarların bir bölümü arasındaki çatışmadır. Genelde, toplumdaki eşitsizlikler, dengesizlikler bir ölçüde yasalarla dengelenmeye çalışılır. Bu düzeltimden bir yarar sağlamadıklarını, oysa, başka kümelerin (genellikle daha düşük statü gruplarının) yarar sağladığını gören kümeler/katmanlar, olumsuz tepki gösterebilirler.

Bir örnek verelim : Devletin hızlı bir sanai atılımı parasal açıdan desteklemesi için, sınırlı olan kaynaklarını sayıları çok büyük olan küçük geleneksel üreticilerden büyük sanayicilere kaydırması olağandır ve ussaldır. Ama, pratikte gerekli olan ve ekonomik verimlilik açısından tutarlı görünen bu işlem, anayasal düzenin eşitlik anlayışına, devletin muhtaç kesitlere yardımı ilkesine uymaz. Hiç de verimli bir kaynak bölüşümü olmadığı halde, yasalarla, ulusal gelirin önemli sayılabilecek bir bölümü yine küçük ve geleneksel üreticilere aktarılır. Devletin sosyal hizmet ve yardım harcamaları da böyledir.

Bu düzenlemelere/dengelemelere destek olan ve karşı çıkan kümeler olacaktır doğallıkla. Hele toplumda soy kümeleri çeşitliliği varsa, çoğunluktaki kümenin, yasalarla azınlıklara tanınan eşitleyici haklara ve olanaklara karşı çıkması beklenebilir. Bu küme, hoşnut olmadığı düzenlemelere karşı tepkisini genellikle ırkçılık biçiminde dile getirir.

Sözü edilen tepkiler, çoğu kez belirli düzenlemelerdir, toplumsal sistemin bütünlüğüne değil. Bu yüzden doğacak kısmi istikrarsızlıklar, sistemin genel işleyişini, düzenini bozamaz, ama sosyal değişimin önemli bir kaynağını oluşturur.

2) İdeolojinin kaynaklarından birinin, toplumsal katmanlaşmanın özgün niteliklerinden olduğu belirtilmişti. Gerçekten de bireyler ve kümeler, toplumu, toplumsal ilişkileri ve bunlar içinde kendi konumlarını, özgül koşulları, çıkarları açısından algırlar ve değerlendirirler. Bu yanlılık ve ona eşlik eden sınırlı ve çarpıtılmış bir gerçeklik anlayışı ve belirtimi toplumun hiyerarşik (katmanlı) yapısından kaynaklanmaktadır. Hiyerarşi, eşitsizliğin, eşdeyişle, yarar ve güç sınırlılıklarının ve çıkar karşıtılıklarının kaynağıdır. Bu olumsuz koşulların/olguların doğal sonucu, onları algılayan birey ve kümelerde uyanan görece yoksunluk (**relative deprivation**) duygusudur. Bu olgular bir arada, ideolojilerin doğumu için gereken sosyal ve psikolojik ortamı oluştururlar.

3) Toplumdaki hoşnutsuzluk ve sürtüşmelerin bir kaynağı da yerleşik çıkarların korunması ve yeni yararların sağlanmasıdır. Yerleşik çıkarlardan kasıt, mevcut değer sisteminin haklılaştırdığı ve savunduğu makul yararların tümüdür. Toplumsal değişmeye ilişkin her eğilim ya da eylem, eğer başarı şansı taşıyorsa, bazı birey ve kümelerin yerleşik çıkarlarını olumsuz yönde etkileyecektir. Diğer bazı birey ve kümelere yeni (daha önce olmayan) çıkarlar sağlayacaktır. Bu açıdan bakınca, toplumsal değişme, meşru yararların yeniden tanımlanmasını ve bölüşürülmesini zorunlu kılar.

Bu işlemin en geniş çaplısı, tüm değer sisteminin inkâr edilip yerine yenisinin ileri sürüldüğü büyük çaplı toplumsal dönüşümlerde (örneğin bir ihtilâl sonrasında) görülür. Ancak, çoğu kez toplumsal değişimin çapı bu kadar büyük ve gerçekleşme süresi bu kadar kısa değildir. İhtilâl sonrasında bile tüm toplumsal değerler toptan ve kesin olarak değişmez. Uzun süre (kuşaklar boyu) etkileri sürer. Ama, ne olursa olsun, geniş ya da dar, anı ya da yavaş, değişme olgusu, kişilerin ve kümelerin yarar(lar), statü(ler), ve nüfuz yitirmeleri ya da kazanmalarına neden olduğu için, ideolojilerin biçimini (türünü) ve içeriğini belirler.

4) Çıkarların kazanılması ve/ya da yitirilmesi olguları dışında bizatihi toplumsal değişimin, toplumda, değişimin hızı ve kapsamıyla orantılı olarak hoşnutsuzluk, tedirginlik yarattığı bilinmektedir. Toplumsal değişim karşısında statü güvensizliği duyan, ya da maddi çıkarlarında kayıplar olabileceğine inanan bireyler ve toplumsal kümeler, tedirginliklerini ideolojik söylemlerine yansıtırlar. Bunlar, nedenlerini çoğu kez anlayamadıkları değişim olgusunu, kendilerine karşı yöneltilen/yönlendirilen bir **komplo** (fesat) olarak algırlarlar. Değer sistemindeki değişmeyi, bir yozlaşma olarak görürler ve tepkilerini yönelttikleri kolay nedenler/hedefler ararlar. Bulurlar da.

Hoşnutsuzluklarının, tedirginliklerinin kaynağı olarak seçtikleri (ya da kendilerine sunulan) ama konu ile doğrudan ilgisi olmayan sahte hedeflerin/nedenlerin saptanmasındaki usdışılığı pek çok kişi kavrayamaz. Kavrayamadığı sürece, düşmanlığın(ın) ve hoşnutsuzluğun(un) kaynağı olarak belirlenen şamaroğlan(lar)ı kadar, onu yaratan ya da benimseyen de, ideolojinin aldatici "doğruları"nın kurbanı olur. Sahte bir ilişkiler ağına hapsolür. Algıladığı, yaşadığı olumsuz koşulları aşarak aradığı çözümü gerçek-dışı bir alanda bulmaya çalışır. Bu alanın şimgesel örüntüsünün toplumun kültüründe daha önce var olduğu ve şamaroğlan(lar)ının bu simgeler demetinden seçtiği unutulmamalıdır. Eşdeyişle, ideolojik denklemi oluşturan "haklı" ile "haksız" (ya da "suçlu") ilişkisi kültürel yapıda daha önce kurulmuştur.¹⁷

Toplumsal değişimin doğurduğu hoşnutsuzluğun ve tedirginliğin en önemli kaynaklarından biri, bireylerin algıladıkları toplumsal kurallardaki değişimdir. Kuralsızlık (**anomie**), toplumun kültürel sistemine var olan haklar ve yükümlülükler dizgesi (kurallar) ile, bireylerin bunlara uygun davranışlarının karşılığında elde ettikleri statü ve yararlar arasındaki karşılıklığın tekabüliyetin, çakışmanın bozulması ile doğar. Kuralsızlığın geçerli olduğu bir toplumsal durumda, bireyler,

¹⁷ Harry M. Johnson, *op. cit.*, s. 81.

beklentilerinin dayandığı kurumsal yapının ve ona bağlı değerlerin kaybolmakta olduğunu algırlarlar.¹⁸ Kuralızsızlık, bireyleri toplumsal sistemin yetersizliğine inanmaya yöneltir. Bu olumsuz duygular, onları algılayanların ideolojik söylemlerine yansır.¹⁹

Toplumsal değişme süreci içinde toplumsal alt-sistemler (ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel) arasında görece bir işlevsel denge kuruluncaya kadar kuralızsızlık duygusu toplumun değişik katmanlarında değişik dozlarda duyulur. Ama, sözü edilen görece denge durumu sağlanıp, yeni değer sistemi işlevsellik kazanınca, amaçlar ve araçlar (olanaklar, fırsatlar, kurumlar) arasında yeniden karşılıklılık doğar. Kuralızsızlık, büyük çaplı toplumsal değişme, ve ekonomik ya da siyasal bunalım, savaş gibi yaygın istikrarsızlık dönemlerinin en önemli sonuçlarından biridir.

5) İdeolojinin önemli kaynaklarından biri de, kurumsal ve sınıfsal yapısı değişen, yenilenen toplumda, geleneksel kümelerin süren varlıklarına bağlı ya da onlardan bağımsız olarak yaşayagelen eski gelenekler, çağdışı inanç ve düşünce kalıplarıdır.

Toplumsal gelişme, toplumsal değişmenin bir biçimidir. Toplumsal sistemin, kendi içinden ya da dışından kaynaklanan yeni gereksinmelere yanıt verebilmesi, günlük deyişle, "zamanın koşullarına ayak uydurması" gerekir. Değişen koşullarla ortaya çıkan gereksinmeler, yeni işlevlerin yerine getirilmesini kaçınılmaz kılar. Bu işlevleri görece kurumların ve örgütsel yapıların oluşması gerekir. Çağdışı kalan (gereksizleşen) meslekler, işlevler, ilişkiler, kurumlar ve yerleşik toplumsal örgütler, yerlerini yenilerine bırakırlar. Bu değişme sonucunda yeni bir işbölümü ve ona uygun bir katmanlaşma biçimi doğar. Eski (toplum yapısının öğeleri olan) katmanlar işlevsel kümeler, meslek grupları, yeni toplumsal talepler, bilgi ve beceri istekleri karşısında "gereksizleşirler". Varlık nedenlerini yitirirler. Toplum sahnesinden silinmek durumunda kalırlar. Ancak, bu yok oluş hemen olmaz. Toplumun gelişme temposuyla uygun olarak bazen yüzyıllar sürebilir. İşte bu yüzden, sözü edilen geleneksel katmanlarca özümlemiş bulunan, eski toplumsal kurguyu ve ilişkileri haklılaştıran kültürel değerler, inançlar, tutumlar (davranış eğilimleri) artık birer "fazlalık", çağın gerisinde kalmış görüşler, programlar olsalar bile, yaşamlarını sürdürür-

¹⁸ Robert K. Merton, "Social Structure and Anomie", *Varieties of Modern Social Theory* (Hendrik M. Ruitenbeek, ed.), New York: E.P. Dutton & Co., 1963., 364-394. Ayrıca, Barlas Tolan, *Çağdaş Toplumun Bunalımı, Anomi ve Yabancılaşma*. Ankara: A.İ.T.İ.A. (Gazi Ü.) yayını, 1980.

¹⁹ Doğu Ergil, *Yabancılaşma ve Siyasal Katılma*. Ankara: Olgaç Yayınevi, 1980.

ler. Etkenlikleri geleneksel katmanların tümüyle ortadan kalkmamış olmasıyla artar. Ama bu katmanlar tarihe karışsalar bile, ideolojilerindeki bazı öğeler, yeni ideolojik söylemlerle eklenerek özellikle tutucu ve fanatik ideolojileri beslerler. Örneğin, kentleşen ve sanayileşen bir ülkede tarım toplumunun değerleri ve tutumları kültürel alanda uzun süre yaşayabilirler. Oluşagelen tüm değişimleri, bunlar birer gelişme olsalar bile, geleneksel katmanlar, yozlaşma, bozulma olarak değerlendirirler. Değişen toplum yapısına tepki olarak doğan tutucu, anomik ve fanatik ideolojilerin ortak noktası, yeni ilişkileri ve kurumları meşrulaştıran değer sistemine saldırmaktır. Özellikle vurgulanan şey, toplumsal sistemin artık idealize ettikleri geleneksel değerleri gerçekleştirememesi, özlenen geleneksel kurumları yaşatamamasıdır. Oysa, bu değerleri ayakta tutan ,onlara işlevsellik kazandıran toplumsal ilişkiler ve kurumlar, dolayısıyla katmanlaşma; kısaca geleneksel işbölümü çözülmüştür. Yerine yenisi oturana kadar bu belirsizlik ve ondan kaynaklanan toplumsal huzursuzluk, kuralsızlık sürecektir.

İşte bu belirsizlik ortamında, tedirginlikleri son aşamaya varmış olan geleneksel katmanlar ve/ya da geleneksel değerleri benimsemiş bireyler, değişme sürecinin öncesindeki böyle bir dönem hiç olmamıştır, ancak toplumlar pazar ekonomisi öncesinde daha yavaş değişmişlerdir— bir düşsel zamanı romantize, idealize ederler. Bu düşsel zamanda yaşamış olduklarına inandıkları ve başkalarının da inanmasını istedikleri toplumda yeşeren ama şimdi yiten ilişkileri ve değerleri yüceltirler .Yapılması gereken, **koşullar ne olursa olsun**, onları zorlayarak, bu değerleri ve ilişkileri bugün yine toplum yaşamında geçerli kılmaktır. Bu program onların ideolojilerinin hareket noktasını oluşturur.

İlginçtir ki, tutuculuğu değil, ihtilâlciliği savunan ideolojiler de böyle düşsel bir toplum modelini öngörürler. Ancak bu ülküsel toplum, geçmişte değil, gelecektedir. Hem tutucu, hem ihtilâlcî ideolojilerin varılacak hedef olarak saptadıkları, olanın dışındaki, olması özlenen bir toplum modelidir. Ancak, yerleşik ya da yerleşmekte olan toplumsal değer sisteminin tutucu çarpıtılması (ihtilâlcî çarpıtmaya oranla) çok daha üstü kapalı ve belirsizdir. Çünkü tutucuların savundukları değerlerin önemli bir bölümü daha toplumun kültür dağarcında yaşamaktadır ve yeni yerleşen değerlerle eklenmişlerdir. Ayrıca, insanın ruhsal yapısı, herşeyin tümünden değiştiği yabancı bir dünyada yaşamayı kolay benimsemeye yatkın değildir. Var olanı korumak, yeni olanı benimsemekten her zaman daha kolay ve risksiz gelmiştir insanlara, ta ki yeni çok belirgin biçimde eskiden daha iyi, yararlı ve daha önemlisi elde edilmesi "tehlikesiz" olsun. Yani ,elde edilecek olan ,olası kayıptan daha "değerli" olsun.

Yukarıda sözü edilen tutucu çarpıtmanın daha belirsiz oluşuna şu örneği verebiliriz : Bir ülkede yurttaşlar arasında eşit oy ilkesi anayasal bir hak olarak benimsenmiş olabilir. Ama uygulamada, “belirli bir oranda vergi vermeyenler oy veremezler” savı yasaya geçirildiği anda eşit oy ilkesi zedelenmiş olur.

Buraya dek ideoloji kavramının içeriği, ideolojinin işlevleri, nitelikleri ve oluşumu konusunda bilgi sunulmaya çalışıldı. İzleyen bölümde, tek tek ideolojiler ele alınmadan ,onların nasıl sınıflandırılabileceği ve belirlenen her ana türün işlediği ana konular incelenmeye çalışılacaktır.

İDEOLOJİLERİN TÜRLERİ VE MERKEZİ KONULARI

Etkili, etkisiz; uzun ve kısa süreli; geniş, nüfus kümelerini (hatta ulusları) birleştiren ya da küçük bir kümeyle has, pek çok ideoloji türü saptanabilir. Ama sistematik bir düzenleme en az dört ana ideoloji türünün anlamlı olacağını göstermektedir.²⁰ Bu düzenleme, bütün ideoloji türlerinin ana işlevinin belirli bir toplumsal eylem programının haklı ve desteklenmeye değer olduğunu sergilemesi bakımından da yararlıdır.

Ana ideoloji türleri şöyle bölümlendirilebilir :

A) **Tutucu ideolojiler.** Bu tür ideolojiler genellikle ya da birçok yönleriyle var olan düzeni savunurlar.

B) **Düzeltilici (reformist) ideolojiler.** Bu tür ideolojiler, yeni koşullar/gereksinmeler karşısında, var olan değer sisteminde ve onun haklılaştırdığı kurumsal yapıda düzeltimler, yeni koşullara uygun ayarlamalar yapılmasını savunurlar.

C) **İhtilâlcı ideolojiler.** Bu tür ideolojiler, var olan değer sisteminin ve onun haklılaştırdığı toplumsal yapının kökten değişmesini, dönüşmesini (transformation) savunurlar.

D) **Karşıt ideolojiler.** Bu ideolojiler, yerleşik düzende var olan değerlerle uygulamalar arasındaki çelişkileri vurgulayarak, yerleşik değer sistemine aykırı tutum ve davranışları haklı göstermeye çalışırlar. Bu ideoloji türü, genellikle **karşı-kültür** (counter-culture) ya da **alt-kültür** (sub-culture) denilen yaşam ve düşünce biçimlerini benimseyerek toplum dışına düşen düzen karşıtlarınca benimsenir. Büyük çaplı bir toplumsal değişiklik beklemeyen (bunun olacağına da pek inanma-

²⁰ Talcott Parsons, “An Approach to the Sociology of Knowledge”, Dünya Sosyoloji Kongresi’nde verilen tebliğ, *World Congress of Sociology*, Cilt, 4. 1959, s. 25-49.

yan), ama yerleşik düzen içinde de kalmak istemeyen kümelerin kendi küçük dünyalarını yaratmalarının bir aracıdır karşıt ideolojiler. Hippielik ve içerdiği tutumlar buna bir örnektir.²¹

İdeolojilerin türlerini ve özelliklerini saptamak bakımından hangi konuları merkezileştirdikleri önemlidir. H.M. Johnson'a göre ideolojilerin içeriğini oluşturan yanlı, çarpıtılmış ve (ideolojinin türüne göre) seçilmiş düşünceler, inançlar, toplumsal sistemin işleminde yaşamsal önemi olan belirli odak olguların çevresinde gelişir.²²

Bunlar şöyle sıralanabilir :

- 1) Yaşanan (ve algılanan) huzursuzluğun nedenleri.
- 2) Huzursuzluğun çapı.
- 3) Davranışların toplumca belirlenen amaçları.
- 4) Egemen değer sisteminin genel karakteri ve onun algılanan sorunları.
- 5) Verili toplumsal sistemle karşılaştırıldıklarında, diğer toplumsal sistemlerde görünen belirgin özellikler.

Bunlardan ilk dördü hakkında gerekenler söylendi. Beşinci (merkezî) konu için şunlar ileri sürülebilir : Toplumsal sistemde görülen farklılaşma (differentiation), hiyerarşik katmanlaşma ve çıkar çatışması, toplumlararası sistemde de görülür. Bu olgular, toplumlar arasında iletişim kopukluğuna, yanlış anlamalara, düşmanlığa, yarışmaya, karşılıklı güvensizliğe yol açabilir. Bu olumsuz öğeler, ideolojik söylemlere yansıyor, toplumların birbirleri hakkında gerçeğe ilişkisi çok az, abartmalı, çarpık değerlendirmeler yapmalarına neden olur.

Uluslararası alanda ideolojilerin bir kaynağı da onların iktidar yapıları ve rejimlere ilişkin farklı anlayışlardır. Genellikle, iktidar kümesinin ideolojisi olarak doğan ve toplumun önemli bir bölümünce de benimsenen (egemen) ideolojiler, başka ulusların iktidar yapılarını ve rejimlerini çarpıtarak yansıtırlar ve kıyasıya eleştirirler. Sovyetler Birliği'nin resmi ideolojik söyleminde Amerikan işçi sınıfı, üzerindeki kopyu siyasal baskı kalktığıında isyana hazırdır. Resmi Amerikan ideolojisinde de, Sovyet rejiminin hiç halk desteği yoktur. Doğu Bloku ülkeleri, Batı'daki seçim sistemini bir aldatmaca, Batı Bloku da Doğu Bloku

²¹ June Bingham, "The Intelligent Square's Guide to Hippiland", (Simon Dinitz, Russell R. Dynes, Alfred C. Clarke, ed.), *Deviance*. New York : Oxford U. Press, 1969., s. 418-427.

²² Harry M. Johnson, *op. cit.*, s. 81.

ülkelerinin çoğunun resmi adındaki “demokratik” ekinin gülünç bir çarpıtma olduğunu ileri sürerler. Ulusal karakterlere ilişkin benzetme, adlandırma ve basmakalıp (stereotip) yargılar da uluslararası alanda sık sık görülen ideolojik öğelerdir.

İdeoloji konusunda sürdürülen çözümleme sona erdirilmeden önce, evrensel “doğruların” kendisinde aranması çağırısında bulunan ideoloji ile yerine göz diktiği bilim arasında, sırası gelen karşılaştırmayı yapmakta yarar var.

İDEOLOJİ VE BİLİM : PRATIĞİN VE TEORİĞİN KARŞILIĞI

İdeolojilerin seçilmiş, kısmî (özel, ve böyle olduğu için) yanlı düşüncelerden, inançlardan oluşması, onların olumlu işlevleri de olabileceği gerçeğini değiştirmez. İdeolojiler küme-içi ilişkileri sıklaştırarak, dayanışmayı arttırabilirler. Oldukça karmaşık olan toplumsal ilişkilere ve bunlardan oluşan yapılara ilişkin oldukça sade ve basit açıklamalardır. Bilimsel açıklamalara kıyasla çok daha açık ve seçik olduklarından, ideolojiler, geniş kitlelere anlamakta zorluk çektikleri genel durumun ve/ya da durumlarının tanımını kolayca sunabilirler. Aynı duruma (koşullara) tabi olan bireylere ortak bir kimlik sağladıktan sonra, onlara birlikte nasıl davranacaklarını belirterek, inananları ortak düşünmeye, duymaya ve eyleme geçmeye davet ederler. Çok gerçekdışı beklentileri yoksa, insanlar, ideolojiler yoluyla, içinde buldukları durumun olumsuz ve korkutucu yanlarına dayanmak ya da onları aşmak, daha iyi koşullara varmak isteklerini tatmin edebilirler.

Yeni koşullara varmak isteği, eski değer sistemini ve toplumsallaşma kalıplarının dışına çıkmayı, onları aşmayı gerektirir. Bu süreçte bireyler, yeni değerlere, yeni inançlara bağlanırlar, yeni kümeleşmeler içinde yerlerini alırlar. Bireyler ve kümelerarası yeni bağlar, bağlılıklar ve bağdaşmalar (ittifaklar) toplumsal değişmeye, giderek gelişmeye yol açabilir.

İdeolojinin başlıca özelliği, onun, bir simgeler sistemi olmasıdır denmişti. Her ideoloji, çağırdığı, adlandırdığı bireyler-arası özel bir iletişimin, karşılıklı etkileşimin kurulmasını sağlar. Bu iletişim ağı, o dili anlayanları (bizi) birleştirirken, anlamayanları/benimsemeyenleri (onları) dışlar, ayırır, saf dışı bırakır. “Biz-içi” oluşan ortak “dil”, düşünme, inanma ve tutum birliğini besleyerek özel merasimler, dinsel ya da yersel (dünyevi) ayinlerle/şölenlerle pekişerek, kendine dönük, kuvvetle dayanışmacı bir tür cemaat yaratır.²³

²³ Jean-William Lapierre, op. cit., s. 8.

Böylesine güçlü bir hareketlendirici, büyük dinamizmiyle yıkıcı olabileceği gibi, yapıcı da olabilir. Doğallıkla, sonucun ne olacağını, ideolojinin ardındaki çıkarların ve kümelerin niteliği (tutucu/geleneksel ya da gelişmeci/modern) ve ideolojik akımın önderlik kadrosu kadar, içeriğinin bir parçasını oluşturan “toplumsal bilinçaltı” öğelerin yoğunluğu ve kendilerine verilen önemde etkiler.

Toplumun “bilinçaltı” diyebileceğimiz, çoğu duygusal, bir bölümü içgüdüsel kültürel özellikleri, bunalım dönemlerinde denetimsiz olarak çeşitli biçimlerde dışlaşabilir. Uygarlığın evrimiyle bastırılmalı pek çok etki ve gereksinme, yeni (ve çok ilkel) doyum biçimleri arayarak dirilebilir.²⁴ Bu doyum arayışları huzursuzluğun kaynağı olarak görülen toplumsal değişimin simgesi olan kitapların ve matbaaların yakılması ya da yitirilen çıkarlara sahip çıktığına inanılan kümelerin çolukçocuk, kadın-erkek katledilmesi olaylarında somutlaşabilir.

İdeolojilerin duygusal ve içgüdüsel alanlarda eşdeyişle en ilkel/birincil düzeyde doyum arayışlarına yönelmelerini önleyebilecek kanımca en önemli etmen, önderlik durumunda olan ideologlar ya da akımın öncüleridir. Onların saptayacağı siyasal düzey, mücadele biçimi ve simgesel dağarcık, kitlelerin aradığı doyumun en alt (içgüdüsel) düzeyde karşılanması yerine sosyal, iktisadi, kültürel ve siyasal, başka deyişle örgütsel ve yapısal düzeyde karşılanmasını sağlayabilir. Ama ideolojilerin yapıları gereği, gerçek ile düşseli (umulanı, beklenenini); doğru ile yanlış kolayca ve çekinmeden birbirine karıştırmaları buna her zaman olanak vermez. Çünkü bir ideolojik söylemde, insan-doğa, insan-insan, insan-toplum ilişkileri, eşdeyişle gerçek, özsel, kısmi, yanlış ve amaçlı (çıkar içeren) biçimde yansıtılır.

İşte, verili bir ideolojinin ardında ne gibi çıkarların, istenç ve özelemlerin yattığını, bunların hangi küme ve katmanlarca dile getirildiğini ya da kimin amacına hizmet edeceğini, ettiğini, ancak gerçekliğin tümünü görenler saptayabilir. Bunlar, genellikle bilim adamlarıdır. Bilim adamları yarattıkları ideolojide ideologların kendilerinin bile puslu olarak kavrayabildikleri güdüleri, bilinçötesi öğeleri, arayışları çözümleyebilirler. Bu çözümlemeler, toplumsal sistemin —en azından bazı alanlarının— nasıl işlediğini ya da niçin düzgün işlemediğini gösterebilirler.

İdeolojilerin incelenmesi, kanımca, toplumbilim kuramı içinde toplumsal dinginlik (istikrar) ve değişme süreçlerine ışık tutacak önemli ipuçları verebilir. Toplumların tarihi aynı zamanda ideolojilerin de ta-

²⁴ Sigmund Freud, *General Psychological Theory*. New York: Collier Books, 1969 (5. bası), “Repression” ve “The Unconscious” bölümleri.

rihidir. Ancak, bilim dışı açıklamalar, önermeler içerdikleri için ideolojilere, insanların bilincine, daha doğru bir deyimle, usuna uğramadan benimsenen —ya da empoze edilen— sistemler olarak bakılır. Kimin kime hangi koşullarda ya da hangi koşulları açıklamak için, neyi, nasıl benimsettiğini saptamak ve kanıtlamak için ideolojilere (yani inanç sistemlerine) değil, toplumsal örgütlenmeye, eşdeyişle yapılara bakmak gerekir.

Toplum yapısını, toplumsal yapıları (kurumları) onların bütünlüğünü bozmadan toplumsal süreçleri, ilişkileri çarpıtmadan, yan tutmadan açıklayabilecek tek yöntem, bilimsel yöntemdir. Ancak bilim, ideolojilerin içinde doğduğu iktisadi, sosyal, siyasal ve kültürel yapıları, kendi nesnel sistematığı içinde ve bir bütün olarak ele alıp inceleyebilir. Her parçaya, her sürece kendi özgün, işlevsel adını verebilir, umulan ya da özlenen adı değil. Bu yolda başarı, toplumun, toplumların, nasıl oluştuğuna, nasıl işlediğine ilişkin bilimsel yaklaşımların gelişmesiyle olanaklıdır. Bilimsel yaklaşım, olgular planından çıkarılan ve iyice tanımlanmış kavramlar arasında kurulan ilişkileri içeren bir önermeler dizgesidir. Bu önermeler ya kanıtlanmıştır, ya da deney yoluyla kanıtlanabilir, kanıtlanmaya açık niteliktedir.

Oysa ideoloji, ne denli bilimsel görünme çabasının ürünü olursa olsun, pek çoğu açık ve kanıtlanabilir olmaktan uzak düşünceleri birbirine bağlayan önermeler demetidir.²⁵ İdeolojide, doğru olduğu ileri sürülen şey, denetimden geçirilemez. İdeologlar ,olgular dizisinden kendi iddialarını, özsel söylemlerini kanıtlar görünenleri seçer ve öne sürerler. İdeologların amacı, var olduğuna inandıkları ve başkalarını inandırmak istedikleri şeylerin gerçek ve doğru olduğunu saygın (bilimsel) yöntemlerle kanıtlamak değil, bunu başkalarına benimsetmektir. İdeologlar, haklılıklarını kanıtlamak isterler. Kanıtlarını, kendi ile ri sürdükleri gerçeklikte olduğunu savunurlar. Onları yalanlayabilecek her şeyi, her yolu inkâr ederler.

Oysa, bilim adamları, “doğru”ya varmak çabalarında kendi kuramlarını (teorilerini) ve deneysel yöntemlerini çürütebilecek her yola, yöneme başvururlar. Aradıkları, gerçeğin bütünlüğü içinde genelgeçer doğrular bulmaktır. Bunu da, ne birilerinin (kendileri dahil), ne de şu ya da bu kümenin işine yaradığı için değil, tüm insanlığın ortak yaşamına ışık tutacağı, yol göstereceği, maddi ve manevi gereksinmelerini karşılayacağı için yaparlar. Böyle yapmayan, düşünmeyen, adı ne olursa olsun, ideologdur.

²⁵ Mostofa Rejai, “Ideology”, *Dictionary of the History of Ideas*. Cilt. II. New York: Charles Scribner’s Sons, 1973. s. 552-553.

Yürütülen usavurma dizisi sonunda varılan noktada ,ideolojilerin, insanlar, topluluklar ve toplumlar arası çıkar ve görüş farklarından, karşıtlıklarından, çatışmalarından kaynaklandığını anlıyoruz. Sözü edilen farklılıklar, onları yaratan farklı koşulların, yaşanan farklı durumların kısmî özsel (particular) yanlı açıklamalarını, ussallaştırmalarını (rationalisation) da birlikte getiriyor. Ussallaştırmalar, sahte doğrular içeriyor. Her sahte doğru, bir ya da birçok çıkarı savunmak ya da gerçekleştirmek için araç olarak kullanılıyor. İnsan kümeleri, toplumlar, bu araçlarla savunuyorlar ve çarpışıyorlar. Araçlar öyle önem kazanıyorlar ki, amaçlaşıyorlar. İnsanlar, genel "doğrular" sandıkları bu sahte açıklamalar uğruna canlarını veriyorlar. Kendi aralarında daha bir bölünüyorlar. Onları akıl ve sağduyu çizgisinde birleştirecek ve tüm insanlığa yarayacak ortak amaçlara yönelmelerini sağlayacak bir tek yansız ve birleştirici sistem var. O da bilimdir.

İyi ama, bilimin insanın, insanlığın evrensel durumunu açıklayacak temel simgesi sistem, tek geçerli bilişsel yöntem olarak benimsenmesi için, insanları ve kümeleri ayıran ,bölen, onları birbirine düşman eden derin farklılıkların, büyük çaplı toplumsal eşitsizliklerin yok olması gerekmez mi? Kuşkusuz öyle.

İnsanoğlu, evrensel barışı sağlayıp, yerel (mahalli), yöresel yönetimler yerine ,dünya çapında bir örgütlenmeyi gerçekleştirebilirse; bu yönetimin mantığı bilim(sel) olursa; dünya kaynakları insanın en azından temel gereksinmelerini karşılamak için adilce yönlendirilebilirse, işte o zaman insanlar, özelde kendilerine, genelde insanlığa ve evrene ilişkin sorunlarını çözmek, sorularını yanıtlamak için, büyük bir olasılıkla ideolojiden bilime yöneleceklerdir.

Bu olasılık gerçekleşir mi? Ne oranda gerçekleşir? Bir spekülasyon niteliğinde olabilir ancak bu sorulara verilebilecek yanıtlar.

İDEOLOJİLER GERİLİYOR MU?

1960'lara girildiğinde, adına "demir perde" denen ve Komünist ülkeleri Batı'dan ayıran katı siyasal ve ideolojik engeller ve bunların ardındaki anlaşmazlıklar yumuşamaya yüz tutmuştu. Milyonların canına mal olan İkinci Büyük Savaş sonrasında ideolojik planda süren Soğuk Savaş, nükleer tehlikenin büyüyen boyutları karşısında sona erdirildi. "Barış içinde birlikte yaşama" ilkesinde somutlaşan ve bloklar arası Detant'la sonuçlanan süreçte uluslar ve siyasal rejimler, birçok ortak konuda anlaşma olanağı buldular. Bu gelişme, kimi yazar ve gözlemciler tarafından katı ideolojik tutumların yumuşaması, ideolojilerin çözülmesi ya da gerilemesi olarak yorumlandı.

Bu yorumu hazırlayan nedenlerden biri de, gelişmiş Batı ülkelerinde gerek komünist, gerek faşist ideolojilerin kitleler üzerinde etkilerini büyük ölçüde yitirmiş olmalarıdır. Artık, bu totaliter ideolojilere zemin hazırlayan büyük çaplı bunalımlar aşılmış, ideolojik kutuplaşmaların tahribatı insanların büyük çoğunluğu tarafından anlaşılmıştı.

1960'lara girildiğinde, refah devletinin toplumsal çatışmaları yumuşatıcı uygulamaları, sınıflar-arası uzlaşmaya ve dengeye dayanan sosyal demokrasinin ilkelerinin tüm siyasal partilerce, farklı oranlarda da olsa, benimsenmesiyle ideolojik düzeyde de yumuşama yarattı. Bu değişimin ardında, kuşkusuz, o dönemde Batı ekonomilerinin hacminde ve ulusal gelirlerinde büyük artışlar kaydedilmesi yatar. İşte bu görüntüler, "ideolojilerin sonu" geldiği sevinciyle karşılandı ve ilan edildi.

Bu kaniya katılan bir grup bilim adamı da, hızla ilerleyen teknolojinin, ideolojilerin etkisini azalttığını, giderek onları yok edeceğini savladılar. Bu grubun düşüncesine göre, modern teknolojinin üretim sürecine getirdiği otomasyon, haberleşme ağında tekelleşme ve tekbiçimleşme (uniformity) ile benzer insanlar yaratılacak, onları düşünce ve davranışta türdeşleştirecektir, türdeşleştirmektedir (homojenleştirmektedir).

Ne ki, bütün bu önermeler, komünizm ve faşizm gibi totaliter nitelikli ideolojilerin birçok ülkede gerilemesi savına dayandırılmaktaydı. Oysa, bırakalım çeşitli ideolojilerin bayrağı altında kendi aralarında sıcak savaşlar kadar iç savaşlar da yaşayan az gelişmiş ülkeleri, ne A.B.D.'nde ne de Avrupa'da türlü siyasal partiler, sınıflar, kümeler ve terörist örgütler tarafından dile getirilen ideolojilerin sonu gelmediği gibi, geleceği de olası görünmemektedir. O halde, neden ideolojilerin gerilediği savı ortaya atılmıştı?

Atılmıştı, çünkü, bu sav, sınıf çatışmasının yumuşamasına dayandırılmıştı, sınıf çatışması, gerçekten de Batı'da toplumsal istikrarı bozacak boyutlara varmıyordu, uygun siyasalarla varmasına izin de verilmiyordu. Oysa, ideolojilerin varlık nedeni, sadece sınıf çatışması değildir. Bireylerin nesnel gerçekliğin tümünü anlamasını engelleyen her türlü toplumsal yetersizlik, eşitsizlik, çelişki; yaşam biçiminde/koşullarında kümeler ve toplumlar-arası farklılık; kültür benzemezliği/çatışması; kuşaklar-arası sürtüşme; kadın-erkek ilişkilerinde uyumsuzluk ve daha önce sözü edilen bunalımlar, ideolojilerin doğumuna, çeşitlenmesine ve ideolojik çatışmalara neden olabilir.

İdeolojilerin sonu geldiğini öne sürmenin, kendi içinde bir ideoloji olduğu söylenebilir - söylenmiştir de²⁶ Kimdir bu ideolojiyi savunanlar? Kimin yararına savunmaktadırlar? Genel olarak bilimsel, fakat özel olarak teknolojik ilerlemenin, tüm toplumsal sorunları çözeceğini, insanların tüm gereksinmelerini karşılayacağını, böylece, toplumsal çatışmaları gidereceğini savlayan ideoloji, kimin çıkarına yararsa onların.

Madem toplumsal ve ekonomik gereksinmeler, teknolojinin nimetleriyle karşılanabilir, teknokratlar, geleceğin toplumunun mutluluğunun ve refahının —ve doğallıkla istikrarının— anahtarını ellerinde tutuyorlar demektir. Şu halde, geleceğin mutlu ve doyumlu toplumunu yaratmak için, siyasal iktidar, teknik kadroların eline verilmelidir. Görülüyor ki, sözü edilen ideoloji, teknokrasiyi, eşdeyişle teknik adamlar yönetimini, haklılaştırmayı amaçlamaktadır. Oysa, gelişmiş sosyalist ve kapitalist toplumlara baktığımızda, teknokrasinin, devlet ve toplum yönetiminde kazandığı ağırlık oranında insanın ruhsal ve fiziksel gereksinmeleri, teknokrasinin, devlet ve toplum yönetiminde kazandığı ağırlık oranında karşılanıyor olmaktan çok uzaktır. Birincisinde yönetilen insan değil, yönetim, ikincisinde insan ögesi değil, kâr ögesi ön planda tutulduğu sürece insanın özsel (onu diğer canlılardan ayıran) gereksinmelerinin karşılanması, tüm parlak sözlere karşın, olası görünmemektedir. Öte yandan, çaresi daha kolay olan maddi gereksinmelerin karşılanması ile manevi gereksinmelerin karşılanması arasında doğru orantı da yoktur.

İdeolojilerin gerilemesi savına ayrı bir açıdan bakıldığında, ideolojilerin belirli dönemlerde verili toplumlarda sert çatışmalara yol açmadığı söylenebilir. Ama, olaya dünya çapında, uluslararası düzeyde bakılırsa, toplumlararası eşitsizliğin, varlık ve güç farkının büyük olması ya da büyümesi durumunda, tüm eşitsiz ilişkiler gibi bu durumun da ideoloji üreten bir ortam yaratacağı görülebilir. Şu halde, ideolojilerin tarihi, insanlığın tarihi kadar uzun olabilir.

SONSÖZ

İdeoloji, ister kapitalist, ister sosyalist; ister gelişmiş, ister az gelişmiş toplumda doğmuş olsun, insanın yaşam koşullarıyla (onu çevreleyen tüm toplumsal koşullarla) olan gerçek ilişkilerini, somut bütünlükleri içinde yansıtmaz. Bireyin yaşayış biçiminden kaynaklanan öz-

²⁶ Robert A. Haber, "The End of Ideology as Ideology", Chaim I. Waxman, ed., *The End of Ideology Debate*, New York: Simon & Shuster, 1969., 182.

sel ve özgül, eşdeyişle, kısmi ve yanlı karakteriyle yansıtır. O halde, ideolojinin dünyasında, **umularla** (düşsel olanla), gerçek olan, hiçbir sakınca tanımadan, birbirine karıştırılıyor demektir. İdeolojide içerilen ve adlandırılan ilişki(ler), tutucu, uyucu ,düzeltimci ya da ihtilâlcî bir irade aracılığıyla, bir umudu ya da bir özlemi dile getirir.

Bu durumda, bir ideolojinin görünürdeki yapısını ve amaçlarını anlamak için onun ardındaki iradenin niteliğini, başka deyişle, toplumsal gücü, güçleri saptamak gerekir. İdeolojilerin "türetilen" gerçekçiliğini ve bu kurgunun ardındaki gücün, güçlerin, gerçek amaçlarını anlayabilecek kişiler, ancak bilimsel düşünebilen, gerçeğe varmanın yolunun yalnızca bilimsel yöntemlerle olacağına inanan bireylerdir. Bu kişiler, bireylere ve kümelere, ideolojinin yandaşı ya da karşıtı olarak değil, dayanağı olarak bakarlar. Bilirler ki, ideolojileri yaratan, toplumsal ilişkiler ve yapılarıdır. Bu ilişkiler ve yapılar, sabit değil, değişkendir. Bu yolu izleyerek, liberal ya da sosyalist hümanizmanın **kendi içinde ve kendi başına** bir varlık olmadığını, toplumların belirli bir tarihsel anında, belirli yapısal koşulların ürünü olduğunu görebilirler. Bu yüzden onlara dinsel gerçekler gibi tapmazlar. Bu hümanizma çeşitlerinde içerilen ahlak anlayışlarının, toplumların ekonomik, sosyal ve siyasal alanlarda örgütlenme biçimlerini, bireylerin davranma biçimlerini nasıl belirlediğini saptayabilirler. Saptadıkları ,asında, siyasal tercihlerdir. Siyasal tercihler ise, bilimsel gerçekleri yansıtmıyorsa, ideolojiktir.

Madem ki ideoloji, bir iradenin istemlerini belirtme biçimidir, o halde, ideolojinin çağırdığı eylem, onu gerçekleştirebilecek iradenin siyasal tercihlerinin belirlediği bir örgütlenmenin varlığını gerektirir. İdeolojileri yaratıp ,onları kesin "doğrular" olarak izlediği sürece, insanlığının kaderi, herbiri küçük bir dünya, bir yaşam biçimi olan örgüt kurmak ve örgüt çözmek olacaktır.